

UYG'ONISH DAVRI MADANIY JARAYONLARINING ME'MORCHILIK USHLARIGA TA'SIRI

Ahmadjonov Ahrorbek

Andijon davlat universiteti Tarix fakulteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6694172>

IX-XII asrlarda o'lkada markazlashgan yirik davlatlarning shakllanishi va ularning rivoji, davlatchilikning mustahkamlanishi, ma'naviy hayot, ilm-fanning rivojlanishigagina emas, balki moddiy madaniyatning ham rivojlanishiga asos bo'ldi. Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, O'zgan va Marv kabi shaharlarda saroylar, masjid, madrasalar, minoralar, maqbaralar, tim va karvonsaroylar ko'plab qurila boshladi. Bu davr O'rta Osiyo me'morchiligida ijtimoiy sharoitdan kelib chiqib, qurilish materiali sifatida paxsa, xom g'isht va pishiq g'isht hamda bog'lovchi element sifatida ganchdan foydalanish keng yo'lga qo'yilgan edi. Bu vaqtda sinch qadab quriladigan uy-joylar va umum ahamiyatga ega bo'lgan binolar, saroylar, masjidlar, madrasalar qurilishida yog'och ham muhim o'rin egallardi. X asrlarga kelib binokorlikda qurilish tartibi ham o'zgara boshladi. Mahobatli qurilishda tomi gumbaz bilan yopilgan kub shaklidagi binolar muhim ahamiyatga ega bo'la boshladi. Buxoroda qurilgan Ismoil Somoniy qabri ustiga pishiq g'isht bilan qurilgan go'zal maqbara fikrimizga misol bo'la oladi. Bu bino to'rtburchak shaklida bo'lib, tomi gumbaz qilib yopilgan. To'rtburchakdan nayzali ravotlar yordami bilan sakkiz qirrali shaklga o'tilgan. Shu bilan birga bu bino to'rt fasadlidir. Uning to'rttala tomoni ham bir xil, old tomonidek bezatilgan. Oddiy qilib aytganda, binoning oldi, yoni va orqa tomoni yo'q. Hamma tomoni bir xilda bezatilgan. Ismoil Somoniy maqbarasini qurishda va bezatishda arablardagi o'sha davr uchun xos bo'lgan me'moriy xususiyatlardan ham ko'p foydalanilgan. IX-X asr me'morchiligi ushlarini saqlanib qolganligini ko'plab masjidlar misolida ham kuzatish mumkin. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, somoniylar davridagi ko'pgina masjidlar o'z vaqtida arablargacha bo'lgan ibodatxonalarning masjidga moslashtirish asosida qurilgan. Ular bir xonali bo'lib, masjidning tomlari ustunga tayanib turgan. Masjidlarning tomi odatda gumbaz shaklida bo'lgan. Masjidlarda, ayniqsa, mehroblari shaklli, yozuvli qilib qirqilgan g'ishtlar, o'yma ganchlar va hatto tilla suvlar bilan bezatilgan. Bu davrga oid masjidlar to'g'risida so'z yuritilganda, Buxorodagi Mag'oki Attoron, Poykand masjidi, Termizdagi Chorustun, Shahrisoning Childuxtaron masjidlarini qayd qilish mumkin. Bu yodgorliklar O'rta Osiyoda diniy me'morchilikning rivojlanish yo'llarini kuzatish imkoniyatini berdi. Narshaxiyning yozishicha, amir Nasr ibn Ahmad Buxoro Registonida o'zi uchun katta saroy qurdirgan va uning qurilishiga katta mablag' sarflagan. Bu saroy

g'oyat go'zal bo'lgan. Saroyning oldida esa devonlar uchun binolar qurilgan. Amir va hokimlar saroyi Nishopur, Marvda, Samarqand va boshqa shaharlarda ham bo'lgan. Bu saroylar o'zlarining kattaligi va go'zalligi bilan ajralib turgan. Ko'p hollarda bunday saroylar xushmanzara joylarda, bog'lar ichida bunyod etilgan. Saroylarning go'zalligini Termiz shahridagi saroy misolida ko'rish mumkin. Bu saroy to'liq ochib o'rganilgan. Saroy shahar mudofaa devorlaridan tashqarida, bog'lar orasida joylashgan va 10 gektarga yaqin maydonni ishg'ol etgan. Saroy mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Saroy o'zining mahobatligi, serhashamligi va bag'oyat go'zal, nafis bezaklari bilan odamni o'ziga jalb qiladi. Somoniylar davriga oid shahar va qishloq aholisining uylari to'g'risida hozir arxeologiya ancha ma'lumotlarga ega. Bu borada qadimiy Samarqand-Afrosiyob, Xorashkent-Kanka, Binkent, Termiz, Marv, Dehiston kabi o'nlab yodgorliklarda olib borilgan izlanishlarning natijasi diqqatga molikdir. Afrosiyobda bu davrga oid katta bir mahalla ochib o'rganilgan. Qoraxoniylar O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng bu yerdagi madaniy hayotda ham katta o'zgarishlar ro'y berdi. Shaharlar taraqqiy etdi, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. Shaharlar rivojlanishi bilan shahar aholisi soni ham ko'payib bordi. Somoniylar davridayoq yirik shaharlar bo'lgan Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Qoraxoniylar davrida yanada kengaydi. Bu shaharlar endi uch qismli-ark, shahriston, rabotdan iborat edi. Ularda yangidanyangi hashamatli imoratlar paydo bo'lib, bu imoratlar o'z tuzilishi va naqshlari bilan ajralib turardi. Qoraxoniylar hukmdori Shams ul-Mulk Buxoro yaqinida saroy barpo etdi va bundan tashqari Hazara qishlog'i yaqinida Dingaron masjidini va uning yonida Raboti Malik nomi bilan mashhur bo'lgan karvonsaroy qurdiradi. Buxoro shahrida 1127 yilda Qoraxoniylar Arslonxon tomonidan mashhur imorat-Minorai Kalon barpo etildi. Vobkentda XII asrning oxirida Buxoro sadri Abdulaziz II tomonidan qurilgan minorani, Jarqo'rg'onda (Surxondaryo viloyati) Qoraxoniylar tomonidan 1108-1109 yillarda barpo etgan minorani, shuningdek Buxorodagi Nomozgohni va Attoriy masjidini alohida ta'kidlab o'tish mumkin. Termiz shahri XI-XII asrlarda ancha rivojlandi, yangi mustahkam mudofaa devori qurildi, bu yerda barpo etilgan Termiz hukmdorlari saroyi ayniqsa mashhurdir. Bu saroyni qazib ochgan arxeologlar turli idishlar bilan birga afsonaviy hayvonlar tasvirini ham topishdi. XI-XII asr boshlarida Xorazmda ham ko'pgina binolar qad ko'tardi, jumladan, Urganchdagi Faxriddin Roziy va Shayx Sharif maqbarasini, ko'plab karvon saroylarni, Buronqal'a, Naifqal'a va boshqalarni aytib o'tish mumkin. Biz o'rganayotgan davrda me'morchilikdan tashqari bir necha suv inshootlarini qurish va unda yo'nilgan tosh, pishiq g'isht, suvga chidamli qurilish qorishmalaridan-bandlar, novlar, ko'priklar, sardobalar va korizlar qurilgan. Bu inshootlar mamlakatda fan va

ishlab chiqarishni g'oyatda rivojlanganligidan dalolat beradi. 1,5 mln. m.kub suvni to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan Xonbandi nomli suv omborining qurilishi fikrimizning dalili bo'lib xizmat qiladi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, bunday suv inshootlarini qurish uchun suvning vertikal va gorizontal bosim kuchlarini hisoblab chiqish va tog'da qurilganligi uchun tez-tez yerning qimirlab turish kuchlarini ham matematik yo'llar bilan hisoblab chiqish lozim bo'lgan va bu ish muvaffaqiyatli amalga oshirilgan. Bu davr me'morchiligi bilan bir qatorda unga bog'liq bo'lgan naqqoshlik va tasviriy san'at ham jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Imoratlarni o'ymakor ustunlar va to'sinlar, devorlarni esa bo'yoqli, ganchkor naqshlar bilan bezash keng rasm bo'la boshladi. Sekin-asta naqqoshlik san'atida ham ilgarigidek, odamlar va hayvonlarni tasvirlangandan ko'ra murakkab geometrik va gulli naqshlarga o'tila boshlandi. Naqqoshlik san'ati qadimgi Termizda juda rivojlangan edi. Bu borada Hakim Termiziy maqbarasi davridan saqlanib qolgan o'yma naqsh parcha, ayniqsa qimmatlidir. Unda Samarqand usulini eslatuvchi sebarcha shaklidagi o'ziga xos uslublar mavjuddir. Bu davrda xattotlik san'ati kitoblarni ko'chirishdagina emas, balki binolarni bezashda ham keng qo'llanila boshlandi. Ismoil Somoniy maqbarasi Buxorodagi ko'hna me'moriy yodgorlik (taxm. 864-868). Somo niylar davlati ning asoschisi Ismoil Somoniy va uning avlodlari maqbarasi. 4 tomoni bir xil chordara shaklida, jimjima g'ishtin bezaklari chiviqli to'siq yoki qamish, buyra to'qimasini eslatadi. Devor qalinligi —1,8 m, tarhi, tashqarisi 10,80x10,70 m, ichkarisi 7,20x7,20 m²³. Usti gumbaz bilan qoplangan. 4 burchagi ustunsimon shaklda ishlangan, gumbaz atrofiga 4 qubba o'rnatilgan. Devor tepasida kungirasimon darcha (40 ta). Har bir darcha hoshiyalangan. Ravoq tepasidagi qanos g'ishtin tangachalar marjoni b-n chegaralangan. Ikki chetiga mayda g'ishtdan chorsi tumor yasalgan. Bino ichkarisi tashkaridagi bezak bilan uzviy bog'liq bo'lib, uslub jihatdan bir xil. Ichki devor gumbaz osti bag'alidagi ustma-ust ravoqchalar ustunchalarga tayangan. Ravoqchalar 8 qirrali gumbaz asosini tashkil qiladi. Qirralar burchagiga gumbazga tirgaklik qiluvchi ustunchalar ishlangan. Arxeologik qazilma vaqti (1927) da xona sahnida 2 yog'och sag'ana borligi aniqlangan. Yozma manbalar va rivoyatlarga kura, maqbarani Ismoil Somoniy otasi qabri ustiga qurdirgan. Sharq tomondagi sag'ana Ismoil Somoniy qabri (849-907) deb taxmin etiladi. Narshaxiy Buxoro tarixi kitobida Ismoil Somoniyni o'g'li amir Ahmad (914) o'z qullari tomonidan o'ldirilgan va mazkur maqbaraga qo'yilgan deb yozadi. M. Saidjonov topgan vaqfnoma (868 y)da zikr etilishicha, otasi amir Ahmad mozoridan Registongacha bo'lgan yerlarning bir qismi maqbaraga vaqf etilgan. Ismoil Somoniy O'rta Osiyo me'morligi va san'ati tarixidagi dastlabki maqbaralardan. Uning tuzilishida qadimgi. sugd me'morligining an'analari

saklanib qolgan buyuk me'moriy asardir. 1925 y.da gumbazi ta'mir etilgan²⁴. V. Vyatkin boshchiligida arxeologik tekshiruvlar olib borilgan. Binoni kumib yuborgan zax tuproqlardan tozalanib, B. Zasiptin va Usta Shirin Murodov boshchiligida ta'mirlangan (1937-39). Ismoil Somoniy maqbarasi shahar madaniyat va Istirohat bog'i hududida joylashgan. Ismoil Somoniy maqbarasi loyihasidan tortib, hajmiy tuzilishigacha geometrik tartib va qoida asosida yaratilganligi aniqlangan. Qusam ibn Abbos majmuasi – Samarqanddagi me'moriy yodgorlik (XI - XV) bo'ib, Shohizinda kompleksi tarkibida joylashgan. Majmua turli davrlarda qurilgan masjid, maqbara va chillaxonadan iborat. Qusam ibn Abbos qabri atrofida bunyod etilgan. Majmuaga chortoqning sharqiy ravog'idagi 2 tabaqali eshik orqali kiriladi. Yo'lakning o'ng tomonida yuqorisi mo'jaz qafasali bejirim minora (bal. 12 m, 12- a.) saqlangan. Masjid 3 ga bo'lingan, yon tomondagi devor ustunlar yordamchi hujralarga birlashtirilgan. Ichki devorining izorasi sirkori yulduzsimon parchinlar bilan bezatilgan. namoyonlar qo'sh islimiy sirkori parchinli hoshiya bilan o'ralgan. Mehrobidagi kitobalari ham sirkori parchinlardan naqshlangan. Masjidning sharqida miyonxona bo'lib, uning janubi-sharqiy burchagidan maqbaraga o'tiladi. Dastlab murabba tarhli, gumbaz bilan yopilgan go'rxona-sag'ana, ziyoratxona va uning ostida joylashgan chillaxonadan iborat maqbara qurilgan. Qusam ibn Abbos sag'anasi Amir Temur davrida o'rnatilgan: sag'ana ustma-ust qo'yilgan 3 ta to'g'ri to'rtburchakli va ularning ustidagi 1 egri sirtli, jami 4 qismdan tuzilgan, yon tomonlarining yuzasi zarhal islimiy naqshlar bilan ziynatlangan, ular orasiga Qur'on oyatlari, hadislar bitilgan. Sag'anani ziyoratxonadan ko'rish uchun go'rxonaning shim. devoriga yog'och panjara o'rnatilgan. Keyinroq masjid va boshqa binolar qurilgan. Bino bag'allariga muqarnaslar ishlangan, gumbazi sirkor qoplamaga ega. Majmuada gi eshiklar 2 tabaqali o'ymakori nafis naqshlar, suls xatidagi kitobalar bilan ziynatlangan. Majmua tarkibidagi xonalarning tarhiy bog'lanishi puxta hal etilganligi bilan ahamiyatga ega. Shohizinda nomi Muhammad payg'ambarning (s.a.v.) amakivachchasi Qusam ibn Abbosning afsonaviy qabri bilan bog'liq, V-VII asrda Samarqandga arab istilochilari bilan birga islom, dinini targ'ib qilish uchun kelgan. Ko'pgina afsonalarda aytilishicha Qusam ibn Abbosni namoz o'qib typgan paytda kofirlar o'ldirgan deyiladi. Xalq orasida keng tarqalgan yana bir rivoyatda Qusam ibn Abbos mehrobga kirib, ko'zdan g'oyib bo'lgan, boshqa bir rivoyatda esa u kesilgan kallasini qo'lga ko'tarib, yer ostidan boqqa boradigan chuqur quduqqa tushib ketgan va hozir ham bog'da barhayot yashaydi deyiladi²⁶. Kompleksning sharqi-shimoliy qismidagi Qusam ibn Abbos maqbarasiga doir afsonalarni ruhoniylar to'qiganlar. Bu afsonalar maqbaraga ko'plab ziyoratchilarni jalb qilish uchun

ruhoniylar o'ylab chiqargan bir vosita edi. Sovet davrida Shohizinda kompleksi nodir tarixiy arxitektura yodgorligi sifatida, davlat muhofazasiga olindi. Bu nodir yodgorlikni tekshirish va restavratsiya qilishga katta ahamiyat berilmoqda. O'zbekistonlik olimlari Shohizinda kompleksini necha o'n yillar mobaynida sinchiklab o'rganib kelmoqdalar. Urushdan keyingi davrda boshlangan qayta tiklash ishlari keyingi maqalda ayniqsa keng avj oldi. Arxitektura-arxeologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bu kompleks bundan to'qqiz asr muqaddam vujudga kela boshlagan. Qabrston joylashgan maydon XI asrning ikkinchi yarmiga qadar shaharning aholi yashaydigan qismini tashkil etgan. Bu yerda xom g'ishtdan qurilgan juda ko'p uy-joylar bo'lgan. Yozma manbalar va arxeologik tekshirishlar natijasida ma'lum bo'lishicha, X asrda shahar asta-sekin hozirgi Samarqand hududi tomon kengaya boshlagan. XI asrning oxirlarida Afrosiyobning janubiy chekkasidan bir qismi huvillab qolgan bu yerda qabrston va dastlabki maqbaralar paydo bo'lgan. Kusam ibn Abbos maqbarasi ilk inshootlardan bo'lib, undan so'ng XI-XII asrda juda serhasham bezatilgan boshqa maqbaralar vujudga kela boshlagan. Arxeologlar ulardan uchtasining qoldiqlarni topib, inshootlarining g'arb tomonidagi yo'lkadan qazib topdilar. Bu maqbaralar Samarqandning hukmron doiralariga mansub bo'lib, XIV asrdagi maqbaralardan bezaklari bilai farq qilgan. Maqbara sopollar bilan qoplangan. O'sha davrlardayoq Qussam ibn Abbos maqbarasi va uning atrofidagi maqbaralar «avliyolarniki» hisoblanib, zamondoshlarning yozishicha «ziyoratgoh» bo'lgan. XIII asrdagi mo'g'ullar istilosi natijasida Samarqand xarob bo'ldi. Afrosiyob huvillab qoldi. Aholi hozirgi shahar hududiga ko'chib ketdi. Shu davrda Shohizinda kompleksi inshootlarining ham ko'p qismi vayron bo'ldi. Qabrston XIV asrda qaytadan tiklana boshlaydi. XIV asrning boshlaridayoq kompleksda tiklash ishlari olib boriladi va yangi maqbaralar quriladi. Hozircha saqlangan yo'lakning oxirida (shimoliy tomonida) Xo'ja Ahmad va «Noma'lum kishi» maqbaralari (1360-1361) paydo bo'ladi. Mag'oki Attori masjidi-Buxorodagi me'moriy yodgorlik (X-XVI). Mag'ok (chuqurlik)da va attor bozori yaqinida joylashgani sababli Mag'oki Attori masjidi deb nomlangan. Qadimgi 4 ustunli Moh masjidi (IX) o'rnida XII asrda eski loyiha asosida qayta qurilgan (1934yilda arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan). XIV asrda ta'mirlangan, XV asrda peshtoqining yuqori qismi buzilgan. Abdulazizxon davrida (1541—42) binoning yuqori qismi, gumbazlari qayta qurilgan. Masjid tarhi (13,35x17,6 m) sodda yechimga ega, ichkarisi 6 ustunli, 12 gumbazli, o'rta gumbazi balandroq bo'lib, uning asosi (poygumbazi)dagi darchalar orqali bino ichiga yorug'lik tushadi. Sharqiy qismini keng pillapoyali zina egallagan. Bosh tarzidagi peshtoq g'ayriodatiy ravishda binoning yon tomonida joylashgan. Keyinchalik sharqiy

qismiga qayta qurilgan. Peshtoqining ko'rinishida yoysimon chuqur ravoq va undagi o'ziga xos bezaklar muhim o'rin tutadi. Ganch va mayda g'isht bo'lakchalaridan bezatilgan peshtoq hashami g'oyatda nafis va yuksak badiiy did bilan bajarilgan. Namoyon o'lchamlariga mutanosib ravishda murakkab bo'rtma bezaklar ishlangan. Ustungo'shalari o'yma naqshlar bilan, gumbazi vazasimon shaklda ko'rkamlashtirilgan. Mag'oki Attori masjidining bezaklari XII asr Buxoro me'morlik maktabining yuksak namunasi sifatida O'zbekiston me'morlik tarixida alohida o'rin tutadi. 1939-1949 yillarda peshtoqi mustahkamlanib ta'mirlangan, atrofi obodonlashtirilgan. Tarixiy adabiyotlarda O'rta Osiyo me'morchiligining taraqqiyoti Qoraxoniylar davlatining gullagan davriga to'g'ri kelishi va bu davr muvaffaqiyatli harbiy yurishlardan so'ng yuz berganligi haqida ma'lumotlar beriladi. Bu yurishlar asosan, XI asrning 70-80 yillarida yuz berib, bu davrda qoraxoniylar davlati taxtida Malikshoh hukmronlik qilayotgan va o'z adolatligi va donoligi bilan nom qozongan Nizom ul-muluk davlat boshqaruvini mohirlik bilan olib borayotgan edi. Qoraxoniylarning Movarounnahr saltanatining qulashi bilan «birinchi» saltanat barham topgan bo'lsa, ularning g'arbga ko'chishi «ikkinchi» saltanat vujudga kelgan³⁰. Bu davrda sultonlarning o'z qo'l ostidagi amaldorlari bilan o'zaro kelishmovchiligi ham saltanat tanazzulini tezlatgan. Ismoililar – VIII asr o'rtalarida arab xalifaligida shialik yo'nalishida shakllanib, X-XI asrlarda Yaqin va O'rta Sharqda keng tarqalgan diniy oqim tarafdorlari. Ismoililar oqimining shakllanishi arab xalifaligida ziddiyatlarning va xalq qo'zg'olonlarining kuchayishi bilan bog'liq. Shialikning ba'zi tarafdorlari xalfialik taxtini egallagan abbosiylar bilan ma'lum darajada kelishib ish tutganlari tufayli abbosiylarga qarshi kurashni davom ettirish niyatida bo'lgan bir guruh shialar imom Ja'far as-Sodiqning katta o'g'li Ismoil atrofida jipslashganlar. Imom Ja'far Ismoilni vorislikdan mahrum etib, kichik o'g'li Muso al-Kozimni voris qilib tayinlaydi. Bundan norozi bo'lgan Ismoil tarafdorlari uning vafotidan keyin (762 yil), uning o'g'li Muhammad ibn Ismoilni imom etib tanidilar. IX asr oxirlariga kelib ismoiliylik mustaqil diniy firqa sifatida tashkil topdi. Ular maxfiy uyushma va tashkilotlar tuzdilar. Bu tashkilotlar muayyan guruhlarining manfaatlarini ifoda etar edi. Shu davrda yunon falsafasi, neoplatonizm, neopifagoreizm, xristian gnostisizmi va boshqa oqimlar ta'siri ostida Ismoiliylarning murakkab diniy-falsafiy tizimi shakllandi. Ularning ta'limoti avvalo ikkiga: zohiriy (tashqi) – ochiq va botiniy (ichki) – maxfiy ta'limotlarga bo'linadi. Zohiriy ta'limot shialarning umumiy ta'limotidan kam farq qiladi, bu ta'limot firqaning maxfiy ta'limotidan bexabar bo'lgan oddiy ommaga mo'ljallangan edi. Birinchi bor botiniy ta'limotni movarounnahrlik an-Nasafiy (942 yilda vafot etgan) asoslab berdi. Unga ko'ra, mutloq xudo o'zidan

quyi bo'lgan 7 ta pag'onani ajratadi (emanatsiya) ya'ni: mutloq xudo, olamiy aql, olamiy jon, birlamchi materiya, fazo, vaqt va komil inson (ya'ni payg'ambar). Kamolotga erishgan inson ismoiliy ta'limoti bo'yicha o'zida «olamiy aql» ni aks ettirgan otiq bo'lib, u payg'ambar maqomida bo'ladi va vahiyini insonlarga yetkazib beradi, o'zida «olamiy jon»ni aks ettirgan somit (jim turuvchi) esa oyatlardagi botiniy mazmunni tushuntirib beradi. Ismoililar tasavvurida insoniyat tarixi Odamatodan Qoimgacha bo'lgan «buyuk davrdir». U 7 «fitra»dan iboratki, ularning har biriga muayyan notiq «payg'ambar» to'g'ri keladi. Odam, Nuh, Ibrohim, Muso, Iso, Muhammad. Har bir payg'ambar davrining yettinchi imomi keyingi payg'ambarga aylanadi. Demak Ismoilning o'g'li Muhammad – yettinchi imom, Qoim qiyofasida yettinchi payg'ambar bo'lib kelishi va «Qiyomat Qoim»gacha hukm surishi kerak. O'rta asrda ismoiliylar orasida nizoriylar (hashshoshiylar), mustaliylar, druzlar va qarmatlar ajralib chiqdi. Ismoililar ta'limoti, xususan, qarmatlar mafkurasi islom dinining o'ta so'l maslagi bo'lgan. O'rta asr tafakkurining yirik namoyondalari Rudakiy, Ibn Sino, Abu-l-A'lo al-Ma'rriy va boshqalarga qarmatlar mafkurasi ta'sir ko'rsatgan. Mashhur shoir va mutafakkir Nosir Xisrav esa Ismoililarning yirik namoyondalaridan biri bo'lgan. Hozirgi davrda nizoriylar Suriya, Eron, Afg'oniston shimolida, Tog'li Badaxshonda, mustaliylar Yaman, Hindiston, Pokiston, Misrda, druzlar Suriya va Livanda saqlanib qolgan. Ismoililar davlati 1090 yilda tuzilgan. Davlat markazi Alamut shahri bo'lgan. Unga Eron, Suriya va Ozarbayjondagi bir necha viloyat, shaharlar va qal'alar kirgan. Ismoililar davlati yaxlit hududga birlashmagan edi. Bu davlat hashshoshiylar harakati natijasida vujudga kelgan. Ismoililar davlati asoschisi Hasan ibn Sabboh (1124 yilda vafot etgan) va uning avlodlari cheklanmagan siyosiy hamda ma'naviy huquqqa ega bo'lgan. Mahalliy va xalqaro savdo yo'lida joylashgan Ko'histon viloyati Ismoililar davlatining taraqqiy etgan qismi edi. Eng yaxshi yaylov va yerlarning, karvonlardan keladigan bojlarning ko'pligi tufayli Ismoililar davlati inqtisodi tez rivojlandi. Ammo, mulkiy tengsizlikning o'sib borishi bilan Ismoililar davlatida siyosiy kurash avj oldi. XIII asrning 1-choragida Ismoililar davlati tepasida turgan xalqchil guruh xorazmshoh Jaloliddin 45 Manguberdini mo'g'ullarga qarshi kurashini qo'llab-quvvatladi. Biroq keyinchalik Ismoililar davlatidagi ichki qarama-qarshiliklardan foydalangan mo'g'ullar Alamutni (1256), Ismoililar davlatining Suriyadagi mulklarini esa mamluklar egallab oldi. Hashshoshiylar (arabcha hashish chekuvchilar, giyohvandlar) – ismoililar ichidagi yashirin terrorchilik bilan shug'ullangan firqa tarafdorlari. XI asr oxirida Eronda ismoililar harakatining bo'linib ketishi natijasida paydo bo'lgan. Asoschisi Hasan ibn Sabboh (1124 yilda vafot etgan). Eronning shimoli-g'arbidagi tog'lar

orasida joylashgan Alamut qal'asi Hashshoshiylar jamoasining markazi bo'lgan. Hashshoshiylar harakati Suriya va Livanda, keyinchalik Hindistonda tarqalgan. U O'rta Osiyo, YAqin va O'rta SHarq mamlakatlaridagi qarmatlar harakati bilan uzviy bog'liq. Hashshoshiylar xalifalik va qoraxoniylarga qarshi kurashgan. Hashshoshiylar rahbarlari o'z dushmanlarini o'ldirishni siyosiy kurashning asosiy vositasi deb bilgan. Hashshoshiylar g'oyat yashirin holda ish ko'radigan va tarmoqlangan terrorchilik tashkilotini vujudga keltirgan. O'z maqsadlarini amalga oshirish (hukmdorlar, podshohlar, qirollar va yirik namoyondalar)da fidoiylar (qashshoq dehqon va shaharlik yoshlar) dan foydalangan. Terrorchi fidoiylarga giyohvand moddalarni iste'mol qildirib, o'lsa shubhasiz jannatga tushishiga ishontirishgan. Birmuncha dava Hashshoshiylar ko'p hukmdorlarga dahshat solib turgan, ulardan ko'plari (jumladan, ayrim Yevropa mamlakatlari imperatorlari va qirollari ham) o'z jonini saqlash uchun Hashshoshiylarga to'lov to'lab turgan. 1256 yilda mo'g'ul istilochilari Alamutni bosib olib, Erondagi Hashshoshiylar jamoasiga barham bergan. 1273 yilda mamluklar qo'shini Suriya va Livandagi Hashshoshiylarning oxirgi tashkilotlarini tugatgan. Mashhur vaziri a'zam nizom ul-muluk bilan birga faoliyat ko'rsatgan Anishirvon ibn Xalil al-Koshoniyni (u kishi dastlab Bag'dod xalifasining vaziri bo'lib ishlagan, keyinchalik saljuq sultonlari xizmatida bo'lgan) yozishicha, qoraxoniylar davlatining qulashi vazirlik lavozimining mamlakat siyosatidagi ta'sirining pasayishi bilan bevosita bog'liq edi. Shu sababdan bu davrni Anishirvon «Vazirlar qulashi davri yoki qulayotgan vazirlar davri» deb nomlagan. Nizom ul-muluk davrida mamlakatdagi sarf-xarajatlar va kirim-chiqim ishlari barchasi vazir qo'lida bo'lgan. Shuningdek, harbiylarning maoshlari va sultonning aholiga, yirik amaldorlarga va boshqa sohalarga yillik homiyliklari aynan vazir tomonidan belgilab berilgan. Nizom ul-mulukdan so'ng hokimiyatga kelgan vazirlar o'z ishining ustasi yoki davlat ishlarida mohir bo'lmasalarda, Nizom ul-mulukning shuhrati bilan ish olib borar edilar. Shu sababdan ayrim manbalarda Nizom ul-mulukni «vazirlar sulolasining asoschisi» sifatida qayd etish holatlari uchrab turadi. Nizom ul-mulk vafotidan so'ng taxt uchun kurashlar shuni ko'rsatdik-ki, vazirlik lavozimining mamlakatdagi ta'sirini pasaytirishga qaratilgan bo'lsa-da, aksincha, vazir o'g'illarini hukmdorga qarshi kayfiyatda bo'lishini ta'minladi. Chunki, bu paytda Nizom ul-mulkning o'g'illari va u bilan safdosh bo'lganlar yuqori davlat lavozimlarini egallab turgan edi. Shu munosabat bilan vazirning o'g'illari, garchi bu lavozimga layoqati bo'lmasada, vazirlik lavozimiga tayinlangan. Bunday ish birinchi bo'lib, Barqiyoruq tomonidan amalga oshirilib, u Nizom ul-mulukning o'g'li Izza ul-mulukni vazir etib tayinlagan. Barqiyoruqning taxt uchun kurashdagi raqibi amakisi Tutush

esa Nizom ul-mulukning yana bir o'g'li Faxr ul-mulkni Antioxiyalik Yogi Sionning maslahati bilan vazirlik mansabiga tayinlagan. Barqiyoruqning taxt uchun kurashdagi raqibi, yana bir amakisi, Xuroson hokimi Arslon Arg'un Nizom ul-mulukning uchinchi o'g'li Imad al-mulkni vazir etib tayinlagan. 1094 yilda Barqiyoruq qo'shinlari Tutush qo'shinlari tomonidan tor-mor etiladi, vazir Izza ul-muluk halok bo'ladi. Barcha harbiy kuchlaridan ayrilgan Barqiyoruq esa o'zining kichik ukasi Isfahon hokimi Mahmud huzuriga qochib borib, u yerda uy qamog'iga mahkum etiladi. Ammo, tez orada Mahmudning kasallanib vafot etishi, Barqiyoruqning ozodlikka chiqishini ta'minlagan. 1095 yilning yanvarida Isfahonda hokimiyatni Barqiyoruq qo'lga olib Muayyid al-mulkni vazirlik mansabiga tayinlaydi. Ushbu shaxs Barqiyoruq saroyida uning raqibi Tutushga qarshi kurashga boshchilik qildi, katta obro'-e'tibor qozondi. U sulton Barqiyoruqning kasalligidan foydalanib, uning nomidan Xuroson va Iroq amirlariga Tutushga qarshi kurashda sultonga yordam yuborishlari buyurilgan noma jo'natdi. Bu tadbir natija berib, 1095 yilning fevralida Tutush qo'shinlari tor-mor etildi. Anushervon ibn Xolidning yozishicha, Barqiyoruq jang g'alabasini aynan Muayyid al-mulk qo'lga kiritganligini etirof etgan. G'alabadan so'ng Muayyid al-mulk, bir guruh amirlarga tayanib, dargoh nomidan sultonni bu paytda sultonning onasi Zubayda xotun rahbarlik qilayotgan dargohning ta'siridan xalos etmoqchi bo'lgan. Vazir sultonga dargohni tarqatib yuborishni yoki uning mahkamasini saroydan tashqaridagi binolarga ko'chirishni tavsiya qilgan. Ammo, sulton bunga rozilik bermagan. Bu esa o'z navbatida Muayyid al-mulkni istefoga chiqishini ta'minladi. Dargoh va vazir o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklarning asosiy sababi vazir tomonidan saltanat xazinasining kirim-chiqim ishlarini nazorat qilinishi edi. Hali Muayyid al-mulk vazirlik lavozimidan chetlashtirilmasdan avval saltanat moliya ishlariga boshchilik qilgan mustavfiy Ali al-Kumma mansabdan chetlashtirilib, zindonband etilgan edi. Uning o'rnini sulton onasi Zubayda Xotunning maslahatgo'yi, Nizom ul-mulkning ko'p yillik raqibi Majid al-mulk al-Bolasoniy tayinlandi. Muayyid al-mulkni Faxr al-mulkka almashtirildi. Bu shaxs Muayyid al-mulkning katta akasi bo'lib, bu lavozimga erishish uchun otasidan qolgan ko'plab qimmatbaho toshlarni savdoga qo'ygan edi. Faxr ul-mulk o'z fikriga ega bo'lmagan shaxs bo'lib, mamlakat siyosat maydonida hech qanday ta'sirga ega bo'lmagan, dargohda faqat Majid al-mulkning ko'rsatmasi bo'yicha ish olib borar edi. Xulosa o'rnida shuni qayd etish lozimki, O'rta Osiyo memorchiligining eng gullagan davri Qoraxiniylar davriga to'g'ri keladi. Bu sulola vakillari esa bunday muvaffaqiyatga zafarli yurishlar oqibatida erishganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Салжуқийлар давлати // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 7 том. Парчин-солиқ. – Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат миллий нашриёти, 2004. – Б.446
2. Vaxitov M.M., Mirzayev SH. R. Me'morchilik. – Toshkent, Tafakkur, 2010. – B. 161.
3. Ahmedov M.Q. O'rta Osiyo me'morchiligi tarixi. – Toshkent, O'zbekiston, 1995. –B. 32
4. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 17-tom. – T., Qomuslar bosh tahririyati, 2005. – B.562.
5. Nemseva N.B. Shohizinda -T., O'zbekiston, 1965. –B..5.
6. Nemseva N.B. Shohizinda -T., O'zbekiston, 1965. –B..6.
7. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 6-tom. – T., Qomuslar bosh tahririyati, 2005. – B.169.
8. Бейлис В.М. Из истории везирата в период кризиса Сельджукского государства. Везир Муаййид ал-Мулк // Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. – Москва: Наука, 1980. – С. 34.
9. Петрушевский И.П. Сельджукское государство. Советская историческая энциклопедия. Т.12. – Москва, 1976. – С. 720.
10. Исмоилийлар ва Исмоилийлар давлати // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4 том. Зебуннисо-Конирил. Давлат илмий нашриёти. 2005. – Б. 248-249
11. Ҳашшоийлар // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 11 том. Қизилқўмит-Ҳурмўз. Давлат илмий нашриёти. 2005. – Б. 322-323.
12. Бейлис В.М. Из истории везирата в период кризиса Сельджукского государства. Везир Муаййид ал-Мулк // Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. – Москва: Наука, 1980. – С. 35
13. Строева Л.В. Династия Исмаилитов в Исфахане // Вестник ЛГУ. – Ленинград, 1962. № 14. – С. 63
14. Бейлис В.М. Из истории везирата в период кризиса Сельджукского государства. Везир Муаййид ал-Мулк // Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. – Москва: Наука, 1980. – С. 37
15. Бейлис В.М. Из истории везирата в период кризиса Сельджукского государства. Везир Муаййид ал-Мулк // Средневековый Восток. История. Культура. Источниковедение. – Москва: Наука, 1980. – С. 38.